

SEDERIA I INDUSTRIALITZACIÓ. EL CAS DE VALÈNCIA (1750-1870)

per VICENTE M. SANTOS ISERN

I

Estem, potser, massa acostumats a pensar en la revolució industrial, sobretot quan ens referim al model britànic, en uns termes que condueixen a establir determinades relacions causals entre una sèrie d'invencions aplicades a la manufactura cotonera i el naixement d'un nou mode de producció, el *factory system*. Després, aquestes transformacions les fem extensives a d'altres branques industrials i, recolzant les unes sobre les altres, desemboquem en un creixement autosostingut. Aquest procés se'ns fa palès sota tres formes fonamentals: les màquines substitueixen la tècnica i l'habilitat dels obrers: s'imposa la utilització de noves fonts d'energia, especialment el vapor; i l'ús de noves primeres matèries.¹ Amb tot, alguns historiadors han suggerit certes reserves respecte a la tendència a interpretar la industrialització com un procés ajustat a la lògica d'un *leading sector*, segons el qual "l'impuls derivat de l'expansió en un estret front industrial produeix un creixement general en l'economia, a partir dels diversos encadenaments implicats",² és a dir, que els processos de creixement econòmic no solament resulten bastant més complexos del que es sol admetre en certs esquemes interpretatius, sinó que fins i tot hi van implicats molts factors "residuals", que no són pas estrictament econòmics.³

La pertinència de les observacions precedents sembla justificada pel fet que aquí ens referim a la indústria sedera, quan aquesta podria ésser considerada, en principi, com una indústria tèxtil més aviat marginal i amb un interès que amb prou feines si ultrapassa el purament

1. David S. LANDES, *The Unbound Prometheus*, Cambridge, 1970, p. 41.

2. Peter MATHIAS, *The First Industrial Nation*, Londres, 1969, p. 17; A. THOMPSON, *The Dynamics of the Industrial Revolution*, Londres, 1973, especialment el cap. I.

3. J. D. GOULD, *Economic Growth in History*, Londres, 1972, pp. 295-303.

arqueològic. Evidentment, la impressió pot resultar correcta si prenem el cas britànic com a punt de referència. Amb tot, no serà ociós recordar que cap al 1860 s'ocupaven en les manufactures sederes unes 150.000 persones i la producció contribuïa a la formació de la renda nacional amb uns 9 milions de lliures.⁴ Entre 1848 i 1858, les importacions britàniques de seda en floca passaren de poc menys de 4,5 milions de lliures a quelcom més de 6. I durant el mateix decenni, baixaren les importacions de seda torçada, però creixeren les exportacions, especialment destinades a França.⁵ Diversos autors, per altra part, han considerat que la fàbrica de tòrcer seda, establerta pels germans Lombe a la riba del Darwent, a Derby, cap al 1716, era "the first modern British textile industry".⁶ Per G. Unwin, les *silk mills* de Stockport són "the second important starting place of the Factory System in Stockport",⁷ i Coleman ha estudiat les vinculacions dels Courtould, una de les més importants dinasties empresarials lligades a la revolució industrial, amb la indústria de la seda.⁸ Tant J. Stuart Mill com Ricardo aprofitaren els debats parlamentaris sobre el comerç de la seda per llançar llurs atacs contra les *corn laws* i en defensa del lliure canvi.⁹

Però si, amb perspectiva valenciana, ens fixem en el cas de França i, sobretot, en el d'Itàlia, les conclusions seran bastant diferents. Pel que fa al primer país, resta fora de discussió que la indústria sedera constituï un excellent punt de partença per al modern desenvolupament econòmic de Lió i comarca. Amb una llarga tradició, que remunta fins al segle xvi, la sederia lionesa conegué durant el set-cents un vigorós impuls que la portà des dels 2.000 telers existents el 1683, fins a una mitjana de 12.000 entre 1770 i 1784. Hom comprèn que la indústria sedera fos *l'élément essentiel* de la seva economia.¹⁰ I una vegada salvat el període revolucionari, prosseguí la seva expansió, arribant a mitjan segle xix fins als 70.000 telers, una mica més de la meitat de tots els existents a França. En opinió d'Andrew Ure, la seda era l'única manufactura que creixia sota el saludable estímulo de la competència estrangera, competència que

4. Ph. DEANE i W. A. COLE, *British Economic Growth*, Cambridge, Cambridge University Press, 1967, pp. 207-211.

5. A. URE, *Philosophy of Manufactures*, ed. original de 1861, reimpressa, Nova York, 1969, pp. 474 ss.

6. W. H. CHALONER, *People and Industries*, Londres, 1963, pp. 8-20; W. H. CHALONER, *Sir Thomas Lombe (1685-1739) and the British Silk Industry*, "History Today", (novembre 1953); J. D. CHAMBERS, *The Vale of Trent, 1760-1800*, a "Economic History Review", suplement núm. 3 (1957), pp. 14-15; P. MANTOUX, *La revolución industrial en el siglo XVIII*, Madrid, 1962, pp. 178-181.

7. Citat per Ben HADFIELD, *The carrs silk mills, Stokport*, a "Manchester School of Economic and Social Studies", V (1934-1935), p. 124.

8. D. C. COLEMAN, *Courtoulds. An economic and social history*, Londres, 1969.

9. J. STUART MILL, *Collected Works. IV: Essays on Economics and Society, 1824-1845*, University of Toronto Press-Routledge and Kegan Paul, 1967, pp. 125-139; D. RICARDO, *Discursos y testimonios 1819-1923. Obras*, V, Mèxic, 1961, p. 194.

10. J. DENIAU, *Histoire de Lyon*, París, 1951, p. 86.

podia afrontar avantatjosament. Aquesta vitalitat és la que pot explicar-nos la inclinació lliurecanvista dels fabricants lionesos, el fet que un científic com Pasteur dedicués importants investigacions per descobrir el remei a epidèmies com la pebrina, o que els industrials seders, a més d'ajudar a l'obertura del canal de Suez, que havia de facilitar les importacions de seda de l'Extrem Orient, estiguessin disposats a col·laborar en la creació d'un banc com el *Crédit Lyonnais*.¹¹ Evidentment, seria abusiú explicar tota la història de Lió en funció de la seda, però seria igualment erroni infravalorar aquest capítol si pretenem explicar com la indústria lionesa sabé reconvertir-se i vincular-se a nous sectors productius —la química, la metallúrgia, les fibres sintètiques— justament quan la sederia estava donant mostres d'esgotament. En resum, podríem dir que una acusada preocupació per comptar amb tecnologia adequada —torns Vaucanson o telers de Jacquard, com a símbols màxims—, una exquisida sensibilitat per al disseny i per captar els gustos de la moda —factor essencial en una indústria productora de béns de consum—, la tenaç resistència enfront d'ingerències reglamentistes de tipus colbertià, i la bona disposició per seguir els consells d'un Gournay o un Chaptal, foren característiques pràcticament constants de la "fàbrica" lionesa i elements, per tant, que no han d'oblidar-se en explicar el seu èxit. Són, d'altra banda, factors que denoten l'existència d'un context les implicacions del qual desborden el marc estricte de la mateixa indústria sedera.

Encara que no mancaren impressionants esforços destinats a aconseguir que la sericultura francesa abastés la seva sederia,¹² la línia fonamental del desenvolupament seder francès consistí a potenciar els teixits i llur comercialització. Al contrari, en el cas d'Itàlia l'orientació dominant s'encaminà més aviat a desenrotllar la capacitat de produir la primera matèria, que, o bé era directament exportada, o bé era sotmesa a les primeres operacions del filat i del torçat. Crec que un proverbi lombard resumeix perfectament la situació: "L'ombra del gelso è l'ombra dell'oro".¹³ En efecte, a Itàlia, i més concretament en el nord, més que no pas la fabricació de teixits, el que tenia veritable importància era el cultiu de la morera i la cria del cuc de seda. L'originalitat del desenrotllament seder nord-italià rau precisament en el fet que solament s'assolí un desenrotllament important en la filatura i el torçat de la seda. En aquest sentit, val la pena fer ressaltar com passaren d'una situació en què s'exportava la seda en floca, a una altra en la qual la primera matèria, sobretot des dels anys trenta del segle XIX, s'exportava semielaborada.

11. J. VASCHALDE, *Les industries de la soierie*, París, 1961, pp. 16 ss.; A. URE, *op. cit.*, p. 463; J. BOUVIER, *Naissance d'une banque: le Crédit Lyonnais*, ed. abreujada, París, 1968, pp. 19-22 i 33.

12. J. VASCHALDE, *op. cit.*, p. 21.

13. Citat per K. R. GREENFIELD, *Economia e liberalismo nel Risorgimento*, Bari, 1964, p. 66.

La capacitat de la *torcitura* àdhuc creixé en tal proporció que fou necessari acudir a les importacions de seda d'altres indrets d'Itàlia o de l'estranger per sostenir l'activitat dels set-cents o vuit-cents tallers de torçat que arribà a haver-hi al Piemont i a la Lombardia, en els quals tenien ocupació no pas menys de 150.000 persones. L'increment en el consum de productes tèxtils, que es féu palès a Europa després de la Restauració, també beneficià la seda en alguna proporció, i no pas solament el cotó o la llana. Fou precisament aquesta conjuntura la que afavorí el formidable desplegament de la sericicultura italiana, en particular al Piemont, la Lombardia i Venècia, i fins i tot a Nàpols, on reforçaren l'exportació de seda en floca, ni que fos en perjudici del teixit. Greenfield ha recollit abundants testimonis de la impressió que causà als contemporanis presenciar com l'extensió de "l'ombra de l'or" havia transformat gairebé totalment l'aspecte del camp lombard. De 1800 a 1840, la producció de seda passà, al Piemont, dels 250.000 als 600.000 kg, i a la Lombardia i Venècia de 1,3 milions de kg a 3,5, que arribaren fins als 4,4 l'any 1853. Segons Cafagna, la importància de la seda en la història econòmica italiana s'explica en un triple pla: per una part, la comercialització de les collites permeté a molts terratinents i comerciants vincular-se amb operacions il·ligades a una activitat econòmica a gran escala, que no era estrictament agrícola; per altra part, el treball a les factories sederes fou, en certa forma, el primer aprenentatge de la disciplina del treball industrial que realitzaren molts obrers italians; finalment, fou també el camí per on molts homes de negocis alemanys i suïssos es vincularen a l'economia italiana. D'altra banda, cal tenir en compte que, quasi fins a la primera guerra mundial, la seda ocupà el primer lloc en les exportacions italianes, arribant a representar si fa no fa una tercera part de llur valor.¹⁴

II

A mitjan segle XVIII, quan encara no s'havia operat la intensa divisió internacional del treball que després tingué lloc en el camp seder, València tenia al seu davant la doble possibilitat de seguir conjuntament el camí francès i el camí italià. A escala peninsular, el País Valencià

14. GREENFIELD, *op. cit.*, pp. 64-66; R. ROMEO, *Breve storia della grande industria in Italia*, Bolonya, 1972, pp. 11 i 16-18; R. MORANDI, *Storia della grande industria in Italia*, Torí, 1966, pp. 38-41, 69-74 i 112-117; L. CAFAGNA, *The industrial revolution in Italy*, Fontana Economic History of Europe, Londres, 1971, pp. 5-7; B. CAZZI, *L'economia lombarda durante la restaurazione (1814-1859)*, Milà, 1972, cap. I i en especial pp. 15-17, 35-41 i 80-89; L. CAFAGNA, "Intorno alle origine del dualismo economico italiano", a A. CARACCILO, ed., *Problemi della industrializzazione e dello sviluppo*, Urbino, 1965, p. 120; A. LEPRE, *Sui rapporti tra Mezzogiorno ed Europa nel Risorgimento*, a "Studi Storici", núm. 3 (1969), p. 549. Caldria recordar també com l'origen del capital de la família Agnelli (FIAT) està vinculat al negoci seder. Vegi's Ernest Lluch, *Tele/express* (26 de febrer de 1974).

era la principal zona sericícola, seguida per Múrcia, però amb notable diferència a favor de la primera. En el terreny de la sederia, la ciutat de València ja comptava amb el major nombre de telers, dedicats a l'elaboració de robes amples, que existia a Espanya.¹⁵ Per aquesta raó, em sembla que és més correcte parlar de dues crisis, de dues frustracions, en lloc d'una, en referir-nos a la seda de València. La primera línia de desenrotllament, allò que podríem denominar com el *model francès*, s'esvaní a les darreries del segle XVIII. No vull pas dir, ni de bon tros, que desaparegués el teixit, però sí que perdé la possibilitat de donar origen a una indústria tèxtil que, cas d'haver-se afermat, hauria donat un perfil enterament diferent a València. La segona línia de desenrotllament, el *model italià*, s'enfonsà a mitjan segle XIX, quan l'epidèmia de pebrina destruí repetidament les collites de seda, o almenys això diu la versió tradicional dels fets.

El curs actual de la investigació m'ha conduït, de moment, a concedir una atenció prioritària a la sederia i a deixar en un segon pla la sericultura; és la raó per la qual aquí concedirem major atenció a aquella que no pas a aquesta. Això no obstant, cada vegada em sembla més evident que és en la sericultura on caldrà cercar l'epicentre dels problemes, com seguidament intentarem mostrar.

Presa en conjunt, la història de la sederia valenciana durant els últims cent o cent cinquanta anys de la seva existència, podem dividir-la en diverses etapes:

1) El període de 1700 a 1750 és un temps en què, salvades les dificultats ocasionades per l'adaptació a les noves circumstàncies polítiques, resultants de la Guerra de Successió, la sederia sembla reprendre una reactivació que ja s'havia fet palesa a la fi del segle anterior. Tendeix a créixer el nombre de telers existents i l'Art major de València comença a imposar-se netament sobre el d'altres llocs, per exemple el de Toledo, al mateix temps que estén la seva autoritat damunt tots els indrets del país en què treballaven també la seda.

2) De 1750 a 1790-1793 s'escolen, sense cap mena de dubte, els millors anys de la sederia valenciana. Encara que amb les brusques oscil·lacions pròpies d'aquesta indústria, no deixa de mantenir-se un considerable nombre de telers en funcionament, que oscilla entorn dels 3.000, ultra uns quasi 700 més dedicats a la fabricació de mitges, cintes, galons, vels, etc. Els Cinco Gremios majors de Madrid s'interessen per la sederia valenciana, i estableixen a la ciutat una "casa fàbrica" que implicà també l'establiment d'una escola de dibuix, tot plegat sota la direcció d'alguns artesans lionesos, cosa que no deixà de repercutir favorablement sobre la qualitat dels teixits valencians. A llur torn, certs

15. Vegi's V. MARTÍNEZ SANTOS, *Cura y cruz de la sederia de Valencia, 1750-1800*, article en curs de publicació a "Moneda y Crédito".

mestres de l'Art major intentaren engegar una Compañía de Comercio, amb la qual pretengueren atendre la comercialització directa de la seva producció, pensant especialment en el mercat colonial. Parallelament, són també els anys durant els quals la producció de primera matèria sembla aconseguir la major importància, i quan, patrocinats per la Junta Particular de Comercio i la Sociedad Económica de Amigos del País, hom procura millorar la qualitat dels filats, afavorint la introducció del procediment de Vaucanson. D'altra banda, també es tracta de millorar la qualitat dels tints. El testimoniatge de bon nombre de viatgers, des de Ponz a Cavanilles, passant per Bourgoing i Townsend, és una prova de la vitalitat de la sederia en aquest temps.

3) De 1793 a 1830 s'estén un període que, en gran part, podem considerar com la contrapartida del precedent. Els conflictes bèl·lics d'abast general, més els problemes socials de la societat valenciana, units a la pèrdua de les colònies americanes, porten la sederia a frec del col·lapse. La "fàbrica" valenciana desapareix gairebé del tot, de manera que cap al 1814 amb prou feines queden telers en funcionament. L'ocupació francesa, d'altra banda, ha servit per canalitzar de forma quasi definitiva la producció de seda cap a Lió. En endavant, la demanda de primera matèria semielaborada serà l'element motor en la recuperació de l'activitat sedera que comença a notar-se novament al final dels anys vint.

4) Entre 1830 i 1850 transcorre la quarta etapa. La introducció de la màquina de vapor i dels telers jacquard en seran els trets dominants. Si en el teixit podem detectar nous esforços per recuperar el temps perdut i readaptar-se a les noves circumstàncies, serà el filat i el torçat el sector més dinàmic, sobretot a impuls de les necessitats creixents que experimenta la sederia francesa.

5) De 1850-1852 a 1865-1870 assistim a l'enfonsament tant de la sericicultura com de la sederia. Des de 1852 comença a estendre's l'epidèmia de pebrina. Fins al 1860 les collites es perden un any darrera l'altre quasi totalment. Hom realitza força intents per afrontar la situació sobre la base d'introduir nova llavor de cucs de diverses procedències —de llevant, del Japó—, sense obtenir-ne resultats satisfactoris. Les filatures comencen a tancar les portes i les fàbriques de teixits es veuen molt aviat incapaces de sostenir la importació de la primera matèria necessària per continuar funcionant. Per altra part, a Europa comença d'arribar-hi en quantitats creixents la seda xinesa i japonesa. És el cop de gràcia, i les moreres comencen a desaparèixer molt de pressa. L'atenció se centrarà ara en la difusió dels cítrics.

Esquematzada d'aquesta forma general i epidèrmica, l'evolució general de la indústria sedera valenciana sembla haver lligat la seva sort a l'aparició d'elements exògens imponderables; en una ocasió, l'es-

clat de la Revolució Francesa i totes les seqüeles subsegüents, i en una altra, la pèrdua de les collites ocasionada per la malaltia dels cucs. Fóra indubtablement erroni desconèixer la influència negativa de tals factors, almenys tant com ignorar altres raons que en alguns casos depenen de característiques pròpies de la indústria sedera i, en d'altres, van més aviat lligades a circumstàncies específicament valencianes. Pel professor Giralt, l'explicació tradicional era insuficient i calia cercar l'epicentre de la crisi en la mateixa estructura de la indústria sedera, més que no pas en la sericicultura. La descapitalització de les empreses, l'endarreriment tecnològic i la manca de protecció aranzelària, haurien estat tres factors molt més decisius que la pebrina, i la conjunció de tots ells podria explicar la crisi sedera. Alguns indicis, com l'absència d'importacions de seda a partir de 1854, o l'estabilitat en els preus de la poca primera matèria que encara s'anava produint, feien pensar, en efecte, que les empreses sederes havien fet mostra d'una debilitat extrema a l'hora d'afrontar una crisi que no pogueren remuntar.¹⁶ Per la seva part, i encara que sense referir-se estrictament a València, el professor Nadal pensa que la decadència sedera que advertim pertot arreu a l'Espanya de mitjan segle XIX no fa sinó interpretar un nou context, el que s'imposa després d'"el predominio algodoner, uno de los símbolos de la revolución industrial".¹⁷ En definitiva, doncs, ¿com podem explicar el fracàs de la indústria sedera valenciana?

De primer antuvi, intentarem de precisar les dimensions reals de la "fàbrica", tal com reflecteix el quadre següent:

QUADRE I

*Telers de seda, de l'ample, a la ciutat de València, 1750-1835*¹⁸

Índex: 1760 = 100

Anys	T. corrents	Íd. parats	Total	Índex
1750 . . .	1.765 ^a	—	—	—
1753 . . .	2.500 ^b	—	—	—
1760 . . .	2.000	1.800	3.800	100
1762-1763 .	2.564	1.298	3.862	128

16. E. GIRALT, *Problemas históricos de la industrialización valenciana*, a "Estudios Geográficos", XXIX (1968), pp. 369-395.

17. J. NADAL, *Industrialización y desindustrialización del sureste español, 1817-1913*, a "Moneda y Crédito", núm. 120 (març de 1972), pp. 46-49.

18. Les fonts d'aquest quadre procedeixen de: a) TOWNSEND, *Viaje por España*, vol. III, p. 254. Citat igualment per MARTÍNEZ FERRANDO, *La industria valenciana de la seda*, València, 1933, p. 14; J. CARRERA PUJAL, *Historia de la economía española*, vol. V, p. 460; J. CLAYBURN LA FORCE, *The Development of the Spanish Textile*

Anys	T. corrents	fd. parats	Total	Índexs
1764 . . .	1.088	2.032	3.120	54
1766 . . .	2.547	1.263	3.810	127
1767 . . .	1.519	1.913	3.432	80
1768 . . .	2.782	703	3.485	139
1769 . . .	2.649	889	3.538	132
1772 . . .	1.162	2.436	3.598	58
1777 . . .	2.805	527	3.332	140
1778 . . .	2.895	352	3.247	145
1780 . . .	2.593	910	3.503	130
1784 . . .	3.274	226 ^c	3.500 ^c	164
1785 . . .	3.186	299	3.485	159
1786 . . .	3.246	288	3.534	162
1787 . . .	3.241	296	3.537	162
1788 . . .	3.242	300	3.542	162
1789 . . .	2.845	770	3.615	142
1790 . . .	2.765	1.086	3.871	138
1791 . . .	2.838	755	3.593	142
1792 . . .	2.969	585	3.574	148
1793 . . .	2.414	1.282	3.696	121
1794 . . .	2.658	898	3.556	133
1795 . . .	2.616	1.120	3.736	131
1796 . . .	2.634	942	3.776	132
1797 . . .	2.245	1.481	3.726	112
1804 . . .	1.747	—	—	87
1806 . . .	1.435	608	2.043	72
1813 . . .	510	—	—	26
1817 . . .	734	—	—	37
1824 . . .	1.400	—	—	70
1828 . . .	1.486	—	—	74
1829 . . .	1.426	—	—	71
1830 . . .	1.303	—	—	65
1831 . . .	1.223	—	—	61
1832 . . .	1.463	—	—	73
1833 . . .	1.576	—	—	79
1834 . . .	1.353	—	—	67

FONTS: cf. n. 18.

Industry, p. 12. b) A[RCHIVO] G[ENERAL] DE S[IMANCAS], *Hacienda, Secretaría*, lligall 789, (quantitat aproximada). Per a la resta: A[RCHIVO] DEL A[RTE] M[AYOR] DE LA S[EDA], *Mano de anotaciones*, arm. III, div. V, s. n., *Mano de registro de telares*, am. II, div. IV, varios-I. c) La xifra total ve donada com a aproximada en la documentació; la de telers parats l'he deduïda jo. Segons dades proporcionades per la JUNTA DE COMERCIO DE VALENCIA, "Boletín de Comercio", núm. 62 (18 de juny de 1833), l'any 1832 hi havia 1.264 telers, i el 1833 1.172. Dec aquesta referència a l'amabilitat d'Ernest Lluch.

Segons Madoz, l'any 1849 el panorama de la indústria sedera de València es podia resumir en els termes següents:¹⁹

- 4 fàbriques de filatura i torçat impulsades per vapor, la producció anual de les quals era de 290.000 lliures de seda. S'hi ocupaven fins a 400 operaris d'ambdós sexes.
- 11 fàbriques de filatura no mogudes per vapor, que produïen unes 50.800 lliures de seda.
- 96 torns capaços de tórcer 137.000 lliures.
- 174 fabricants de teixits, amb 1.024 telers. D'aquests, 700 estaven dedicats a teles llises i 234 a velluts. Un total de 441 eren telers jacquard.

I el 1857, és a dir, quan ja la collita de seda es trobava en franc retrocés, la situació de València en el conjunt de la sederia nacional era la següent:

QUADRE 2

Província	Filatures		Torns		Telers	
	A vapor o aigua	A mà	A vapor o aigua	A mà	Comuns	Mecànics
	Nombre de peroles		Nombre d'anells		Nombre	Nombre
Alacant		50		336		35
Barcelona		26		987	2.734	640 18
Castelló		31			155	10
Granada	3	6	4.100			60
Màlaga				504		70
Múrcia		4		4.090		43
Saragossa		11		1.945		11
Tarragona		9	475			180 29
Toledo	127	5	802	220		26 1
VALÈNCIA	310	146	11.070	4.900	1.728	

FONT: "Anuario Estadístico de España" (1858), p. 58.

Com veiem, si bé en relació amb el conjunt de la sederia espanyola València ocupa destacadament el primer lloc, la comparació respecte a França o Itàlia ens situa en una magnitud certament més modesta. En-

19. P. MADDOZ, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, Madrid, 1846-1850², vol. XV, pp. 357 i 423. Aquestes dades es troben reproduïdes igualment, sense citar-ne la procedència, a M. MÁRQUEZ PÉREZ, *Historia de la industria [...] de [...] Valencia*, València, 1910, p. 154.

cara que no disposem de moltes dades pel que fa al cas, sí que sabem que durant els anys vuitanta del segle XVIII, és a dir, quan la sederia valenciana assolí el seu apogeu, els no gaire més de tres mil telers en funcionament ocupaven entre les 6.500 i les 7.500 persones, consumien unes 480.000 lliures de seda i produïen una mica més dels dos milions de vares.²⁰ Si donem per vàlida la quantitat de 25.000 persones que Cavanilles ens assegura que vivien de la seda, tindrem una prova indirecta de la proporció en què aquesta força de treball es repartia entre la producció i la fabricació de la seda.

L'organització de la *fàbrica* valenciana respon, en línies generals, a un patró ben conegut, que la situa en l'òrbita de la manufactura, però "sense arribar a adquirir mai el caràcter d'una veritable fàbrica".²¹ En efecte, la indústria sedera sembla, i no sols a València, un dels models més clars en què podem trobar la superposició de l'organització artesanal tradicional al costat de l'aparició de la manufactura típicament capitalista, que camina cap a la seva conversió en la fàbrica moderna, encara que per la tortuosa via de la indústria a domicili. A Lió, per exemple, trobem, segons Villermé, el *marchand-fabricant*, un veritable negociant que compra la seda, la fa preparar i la confia a un teixidor, anomenat *chef d'atelier*. Aquest és el propietari dels telers, que en té ordinàriament entre dos i sis o vuit, a casa seva mateix. Ell, ajudat per simples obrers, denominats *compagnons*, és qui fa els teixits. El tret característic és, tanmateix, l'absolut predomini dels *marchands-fabricants* sobre els *chefs d'atelier*, que conserven una independència nominal. Cap al 1789, 350 dels primers donaven feina a unos 6.000 dels segons. Aquesta situació és en gran part resultat d'una simplificació, la que conduí a la desaparició d'una categoria híbrida, això és, la dels *maîtres-ouvriers-marchands* o artesans que treballaven per compte propi i venien ells mateixos llur producció.²²

Doncs bé, sabem que, a València, ja des de començaments del segle XVIII "no están cifrados todos los caudales en solos los Fabricantes de Seda: porque hay muchos Comerciantes, Negociantes, y Mercaderes, que tratan en esta especie; unos, porque aunque no son del Arte, tienen sus Telares propios, y Oficiales, a quienes pagan sus jornales, y pueden comprar la porción de Seda que necessiten para mantener este género de trato; otros, que aunque no tengan Telares propios, compran porciones de Seda, y las dan á diversos Fabricantes, entrando con ellos á la

20. AAMS, *Mano de anotaciones*, arm. III, div. V, s. n.

21. A. BLANQUI, *Cours d'économie industrielle*, citat per C. MARX, *El Capital*, I, p. 272, n. 1.

22. L. R. VILLERMÉ, *État physique et moral des ouvriers*, reedició, París, 1971, p. 165; M. GARDEN, *Ouvriers et artisans au XVIIIe siècle. L'exemple lyonnais et les problèmes de classification*, a "Revue d'Histoire Économique et Sociale", XLVIII (1970), pp. 29-32.

ganancia en los texidos".²³ En efecte, aquesta organització devia trobar-se bastant generalitzada. Cap al 1738 podríem citar l'exemple de dos mercaders que sostenien fins a cent telers cada un, i d'uns altres dos amb quaranta i vint-i-cinc telers respectivament.²⁴ Però més representatiu que no pas aquests és el cas d'un tal Antonio Arias, d'origen granadí, aveïnat a València, a qui Felip V concedí el 1734 una sèrie de privilegis en compensació als avançaments que introduí en la fabricació de pelfes imitades de Messina.²⁵ Arias era galoner, però no sembla pas que aquesta fos la seva única activitat, ja que a València tenia, a més de dotze telers de "l'estret", divuit telers més de "l'ample", i botiga oberta a Madrid per despatxar les seves sedes, gèneres que trametia igualment a Lisboa, Cadis i Sevilla.²⁶ A començaments dels anys seixanta del segle XVIII sabem que, d'uns 2.500 telers en funcionament, n'hi havia 500 que estaven en mans dels mercaders, 1.042 corresponien a "mestres particulars del Collegi", i els restants, encara que definits d'una manera una mica confusa per la documentació, sembla que corresponen a aquesta tercera categoria híbrida del *maître-ouvrier-marchand*.²⁷ Cap al 1813 la situació havia canviat notablement. D'un total de 284 mestres, n'hi havia 9 que no treballaven; alguns per estar malalts i altres per haver-se quedat "sense hisenda". D'entre els 275 restants, llevat de 12, tots tenien teler "de mercader". I entre aquests 12, solament n'hi havia 3 amb "cabal propi", mentre que els altres 9 funcionaven amb "cabal presat".²⁸ Però, quants telers tenia cada mestre? Heus-ne aquí la distribució:

QUADRE 3

Mestres amb 1 teler	135
" " 2 telers	80
" " 3 "	42
" " 4 "	10
" " 5 "	3
" " 6 "	3
" " 7 "	2
TOTAL	275 ²⁹

23. Archivo Histórico Nacional, Osuna, lligalls 4.256-28.

24. *Ibid.*

25. Santiago RODRÍGUEZ, *El arte de las sedas valencianas en el siglo XVIII*, València, 1959, p. 329.

26. AHN, Osuna, lligalls 4256-1.

27. AAMS, *Alegato de bien probado*, arm. II, div. III, c-61, any 1763, núm. 2.

28. AAMS, arm. II, div. III, varios-II.

No puc precisar el nombre de "mercaders" dels quals depenien aquests mestres, però és de suposar que molt pocs. Naturalment, la data fa que aquesta mostra no resulti excessivament representativa, ja que les circumstàncies del moment són excepcionals. Amb tot, sí que em sembla que serveix per donar-nos una idea sobre quina era la tendència en funció de la qual evolucionava la distribució de forces.

Els fets posteriors confirmen, per altra part, aquesta tendència. El 1833, sobre un total de 1.576 telers, 1.165 estaven en mans de mercaders, o capitalistes, com ara comencen a denominar-los. Es tracta, tanmateix, de capitalistes de molt poca volada, el volum de les empreses dels quals aconseguix dimensions molt modestes, que reflecteixen, fins en relació amb València mateixa, un retrocés marcat. En efecte, a part l'exemple que hem citat anteriorment referit a 1738, sabem que durant l'últim quart del segle existien empreses que oscil·laren entre els 148 i els 200 telers.³⁰ Doncs bé, entre 1833 i 1853, encara que no deixi d'advertir-se una certa tendència a la concentració, el volum de les empreses apareix estabilitzat entorn de nivells sensiblement més reduïts. En el quadre següent recollim l'evolució seguida pel grup dels dotze empresaris més importants en ambdues dates:

QUADRE 4

	1833	1853
Matías Sever	40	38
Francisco Lozano	36	46
Vicente Rubio	32	38
José Mustieles	15	16
José Sanchiz	13	13
José Merelo	12	20
Julián de Otal	12	—
José Lorente	12	22
José R. Bonell	20	24
Miguel Benlloch	14	20
Mariano Vidal	10	30
Luis Bonet	10	14

Una darrera precisió. Si examinem la composició dels telers de Maties Sever, per exemple, trobarem que representen controlar dinou mestres, amb un teler cadascun, o dos tirant llarg, ben pocs amb tres, i només un amb quatre.³¹

29. *Ibid.*

30. A(rchivo) S(ociedad) E(conómica), c-1, lligall III, núm. 6; c-28, lligall III, núm. 2.

31. AAMS, *Matrícula de fabricantes*, arm. III, div. III.

Coronant el bigarrat món de l'enorme varietat d'oficis vinculats a la seda —cosa que no deixa de manifestar una profunda divisió del treball i un alt grau d'especialització—, però al mateix temps fora d'ells, trobem una altra important categoria, els qui a Lió eren anomenats *marchands de soie - banquiers* i aquí solen aparèixer sota la denominació d'*extractors* o comerciants a l'engròs, lligats al món de l'exportació. No en puc precisar el nombre, però sí consignar una dada que em sembla significativa. El 1805, quan la penúria s'abat sobre la ciutat i la fabricació de seda queda pràcticament paralitzada a conseqüència d'una mala collita, s'organitzà una subscripció pública per recaptar fons amb què socórrer la infinitat de mendicants i parats que pullulaven pels carrers, molts dels quals eren treballadors de la seda. El comerç que mantenia fàbriques de seda aportà a la campanya un donatiu d'11.000 rals; però els comerciants exportadors hi contribuïren amb 45.000. Un detall complementari, que tampoc no hem de passar per alt, és el dels noms d'aquestes raons comercials; alguns exemples són reveladors: Lisboa, Milanette, Bodoy, Lanusse, Laplace, Breoschender, i d'altres.³²

Així, doncs, crec que podem pensar que la possibilitat d'un desenvolupament de la sederia valenciana centrat en l'elaboració dels teixits, si bé no deixà d'ésser una alternativa latent, almenys entre 1760 i 1785, ensopegà amb certs inconvenients que la feren avortar cap a la dècada dels anys noranta. Hom podria dir que el més important d'aquells consistí precisament en les modestes dimensions de la "fàbrica", però és més encertat de suposar que el seu volum és l'expressió més clara d'altres limitacions congènites. Resulta sorprenent, per exemple, comprovar que, malgrat trobar-se enclavada en una de les principals zones productores de primera matèria, la sederia de València ensopegà amb freqüents dificultats per abastar-se de seda.³³ Si no n'hi hagués prou amb els testimoniatges que sobre aquest aspecte ha conservat la documentació, caldria també pensar-ho en observar la gran sensibilitat que mostra la sèrie de telers en funcionament reproduïda més amunt. Ben cert que un factor explicatiu resideix en els resultats de les collites anuals i llur reflex consegüent en les oscil·lacions dels preus; això no obstant, la comprovació estadística de tal hipòtesi n'ha confirmat la insuficiència.³⁴ L'Art major manifestà moltes vegades que els colliters no duïen la seda a la Llotja de la ciutat, tal com havien disposat les autoritats en diferents ocasions; que els apoderats de certes companyies comercials s'apressaven a emportar-se la seda fora del país, creant-ne l'escassetat i l'encariment; que els hisendats no declaraven la quantia de la collita; que l'expedició de la seda cap a d'altres llocs es feia sense respectar el

32. ASE, *Extracto de las Actas*, vol. V, pp. 127 ss.

33. AAMS, arm. II, div. III, varios-1.

34. Vegi's l'article citat a la nota 15.

sistema de guies i tornaguies amb què el govern pretengué controlar el comerç de la seda.³⁵ Ara bé, ¿quina justificació poden tenir aquest tipus de queixes, si és cert, com fan suposar totes les indicacions disponibles, que la collita de seda fou sempre, al País Valencià, molt superior a la capacitat de consum dels seus telers? Enfront de tots aquests problemes, l'Art major no trobava millor solució que la d'aplicar amb el màxim rigor tota la sèrie d'ordenances, reglaments, disposicions i lleis, que al seu judici podien compendiar-se en la total prohibició d'exportar la seda i en la més zelosa vigilància per evitar l'entrada de teixits estrangers. És a dir, es reduïa l'esperança a l'existència d'un mercat reservat, exempt de la competència exterior i defensat per un proteccionisme de faisó mercantilista que més aviat ens perfila l'antífesi del que succeïa a França.³⁶

Això no obstant, hi hagué també d'altres problemes que hem de tenir en compte. El més important, al meu parer, és el que té connexió amb les manipulacions prèvies al teixit, això és, el filat i el torçat. Les qüestions relacionades amb aquestes dues operacions tenen un interès doble. Per una part, constitueixen el fonament imprescindible per a la bona qualitat dels teixits, i, per altra, són la base d'una indústria d'alguna forma autònoma susceptible de desenrotllar-se d'acord amb pautes diferents de les de la sederia, presa en sentit estricte, com fou el cas d'Itàlia, segons hem dit, o l'orientació predominant també a Anglaterra.

Els testimoniatges que fan al cas són tan abundants que podem afirmar decididament que les deficiències pròpies d'aquest sector representen per als teixits valencians de seda un autèntic "coll d'ampolla".³⁷ Durant els anys setanta i vuitanta del segle XVIII foren realitzats nombrosos esforços encaminats a remeiar aquesta situació, encara que els resultats obtinguts foren ben poc significatius. Tant la Sociedad Económica, com la Junta Particular de Comercio y Agricultura, i l'Arte Mayor de la Seda procuraren, mitjançant la concessió de premis o bé l'establiment de sancions, que millorés la qualitat dels filats. A desgrat de tot, la mateixa estructura del sector afavorí el fracàs de tals iniciatives.

El filat era fonamentalment una operació de la qual s'ocupaven les mateixes famílies camperoles i constituïa, en realitat, la culminació de la collita. L'experiència, sobretot italiana, aconsellava que aquesta feina es comencés a fer amb tota cura des de la seva primera fase, això és, l'ofegament del cuc. Era preferible realitzar aquesta operació en forns adequats i amb una temperatura precisa, procurant evitar que es danyés

35. Vegi's el capítol II de la meua tesi, *La sederia de Valencia, 1750-1865. Algunos problemas*, ed. en prep., on he detallat aquesta qüestió.

36. Vegi's n. 27; o també ASIE, c-7, lligall II, núm. 2. Santiago RODRÍGUEZ, *op. cit.*, apèndix documental, cita igualment algun altre exemple.

37. Aquest problema ha estat tractat extensament en el cap. V de la meua tesi, citada anteriorment.

la seda. Abans de començar a filar es requeria una curosa classificació dels capolls, de tal manera que les madeixes resultants estiguessin compostes d'un fil de característiques homogènies. Finalment, recomanaven que el filador o la filadora no confeccionés simultàniament més de dues o, a tot estirar, tres troques. Més que no pas baixar a detalls concrets, n'hi ha prou afirmant que la descripció precedent ens dóna la imatge, en negatiu, del que constituïa la pràctica habitual a València. I això no sembla ni casual ni capritxós, sinó més aviat una de les conseqüències a què duia el fet d'ésser la seda una mercaderia la venda de la qual resultava més remuneradora per al camperol, el qual, entre altres coses, procurava filar ràpidament i vendre al començament de temporada, quan la necessitat de primera matèria, i per descomptat els preus, resultaven més estimulants. Per altra part, la realització de la collita —i no em sembla pas que aquest sigui un detall accessori— s'esqueia pràcticament en el moment en què calia satisfer una sèrie de rendes senyorials i renovar els arrendaments de terra, cosa que se solia fer pel dia de sant Joan.³⁸

No tinc proves per poder afirmar que existís cap tipus d'agremiació en què s'agrupessin els filadors; amb tot, sí que hi havia gent especialitzada en aquesta operació. Per això penso que aquest treball, quan no era portat a cap pels mateixos camperols, el feien els torcedors, els quals sí que existien com a gremi.³⁹ Però, sigui com sigui, allò que interessa de subratllar és la situació que posava de manifest un dels millors coneixedors de la qüestió, José Lapayese.⁴⁰ Segons ell, no eren pas els camperols els qui ocasionaven majors perjudicis al filat; aquests mereixien alguna disculpa perquè no feien altra cosa que continuar la tradició d'un sistema molt rudimentari de filar. Transtorns més grossos ocasionaven, en canvi, els qui es dedicaven a comprar capoll per especular-hi. Lapayese distingia tres menes de compradors. En primer lloc, "los cosecheros que ayudan a sus vecinos, para que puedan hacer sus cosechas, dándoles después el capullo en pago, si les conviene más que venderlo a otros". La segona mena, la de "sugetos que lo compran para hacerse hilar la seda a su gusto, como verbigracia, yo". La tercera mena era la més perjudicial. N'eren aquells que "hacen oficio de comprar el capullo, para hacerlo hilar a su codicioso modo, y volver a vender la seda". Com que és això el que perseguïen, per obtenir un guany considerable no dubtaven a adulterar la seda, "de manera que

38. ASE, c-22, lligall III, núm. 5.

39. El gremi de torcedors fou un dels primers a desaparèixer; quedà dissolt l'any 1793.

40. JOSÉ LAPAYESE, *Tratado del arte de hilar, devanar, doblar y torcer seda según el método de Mr. Vaucanson, con algunas adiciones y correcciones a él. Principio y progresos de la fábrica de Vinalesa en el Reyno de Valencia*, Madrid, 1779, pp. 148-149, 190-192. Les paraules entre cometes que segueixen són d'aquesta obra.

la de los compradores por grangería es la peor que se hila en el Reyno, sin que haya quien lo pueda contradecir". Es dedicaven a anar pels pobles pagant el capoll a preus més elevats que no s'acostumava. "Hay sugetos que con veinte pesos de caudal mantienen más de un mes, ó todo el tiempo que dure la cosecha, un torno de hilaza, porque acabado un jornal de seda, la venden, vuelven á comprar capullo, y así van siguiendo mientras la hay para vender." Indubtablement hi devia haver també alguns d'aquests *compradores por grangería* que contractaven filadors per compte propi, als quals satisfieien un jornal que s'estipulava en funció del que pesés la seda filada al cap de cada jornada, independentment del nombre d'hores treballades, circumstància que afavoria també la pràctica d'adulteracions sistemàtiques per tal d'aconseguir, pel procediment que fos, que la seda augmentés de pes,⁴¹ coses que redundaven evidentment en perjudici dels teixits i els tints.

Hom comprèn que davant la realitat d'un món tan complex i tèrbol, en el qual l'expectativa de guanys substancials a curt terme estimulava la inventiva d'una bigarrada picaresca, tinguessin tan limitades possibilitats d'èxit les temptatives empreses pels organismes oficials a fi de superar-la. La mateixa Junta de Comercio reconeixeria que la culpa dels defectes tantes vegades denunciats no sempre havia de recaure sobre els filadors, "sino también sobre los comerciantes, fabricantes y revendedores, que se conformaban, y aun *exigían malas sedas por su precio bajo*".⁴² I compremem igualment que aquestes pràctiques estiguessin minant els mateixos fonaments de l'esdevenidor seder valencià.

Amb tot, serien els filats i torçats el sector cridat a conèixer un esdevenidor més brillant, a mesura que s'anà imposant una certa divisió internacional del treball en el sector seder i augmentaven les necessitats de la fàbrica lionesa. Si en principi els esforços començats a realitzar per tallar els abusos a què acabem de referir-nos semblen respondre a les exigències de la sederia valenciana, ben aviat aquesta perdria la iniciativa, i seria substituïda pels interessos francesos i àdhuc britànics. Sabem, en efecte, com a mitjan segle XVIII els Gremios Mayores de Madrid, comptant amb la inestimable col·laboració del Marqués de la Ensenada, aconseguiren portar a València diversos artesans de Lió a l'objecte de modernitzar la fabricació de sedes.⁴³ Un viatger francès els titllà de traïdors per aquest motiu,⁴⁴ però, amb el temps, no hi ha dubte que llur instal·lació a Va-

41. Quelcom similar ocorria també a Anglaterra. Vegi's T. S. ASHTON, *La revolución industrial*, Mèxic, 1959⁸, p. 60.

42. AGS, *Hacienda*, lligall 368-13. Subratllat meu.

43. M. CAPELLA i R. MATILLA, *Los Cinco Gremios Mayores de Madrid. Estudio crítico-histórico*, Madrid, 1957, pp. 134-145, i apèndix, pp. 435-456; S. RODRÍGUEZ, *op. cit.*, pp. 83-120. En la meua tesi he afegit algun detall inèdit sobre aquest punt, procedent de la documentació de l'AAMS.

44. F. PEYRON, "Nuevo viaje por España", a J. GARCÍA MERCADAL, ed., *Viajes de extranjeros por España y Portugal. Siglo XVIII*, Madrid, 1962, vol. III, pp. 751 ss.

lència serví per obrir camí a molts més compatriotes d'ells que els sequiren anys més tard. El govern, per la seva part, tampoc no escatimà els esforços necessaris per importar els tècnics que considerava més ben capacitats per servir la seva política de relleu manufacturer.⁴⁵ Succeí, però, almenys en el que es refereix a la seda, que quan aquestes temptatives decaigueren, i la iniciativa privada mostrà les debilitats que ja hem apuntat, aquests tècnics passaren a satisfer més aviat la demanda francesa. En el cas concret de València, hi ha en aquest sentit una llarga tradició, en la qual podem incloure des de Pere Reboull i el seu fill, que a finals dels anys seixanta del segle XVIII foren els primers a intentar establir una gran fàbrica de filatura a Vinalesa, fins a Santiago Luis Dupuy, que cap a la meitat dels anys trenta del segle següent es féu càrrec d'una important fàbrica de filats que hi havia a Patraix, passant pel ja esmentat Lapayese, que continuà amb la fàbrica de Vinalesa, o Joan Juanini,⁴⁶ que fou qui realment modernitzà la factoria de Patraix, anomenada també de Batifora, prenent el nom del maltès que la fundà. En seria l'única excepció la que s'esdevingué durant el decenni 1831-1841, quan la fàbrica de Vinalesa no funcionà en l'òrbita francesa sinó en l'anglesa, gràcies a la inversió que hi realitzà la família dels Courtould.⁴⁷

III

Encara que amb les limitacions derivades de la situació a la qual acabem de referir-nos, els esforços que hom realitzava per reanimar la indústria sedera començaren a donar fruits entre 1830 i 1850. Algunes notícies ens parlen de l'estima amb què era cotitzada la seda valenciana als mercats de Marsella o Londres.⁴⁸ Fins i tot els teixits començaven a ésser exportats, si bé en quantitats molt petites. El 1844, per exemple, s'exportaren 3.311 vares, i l'any següent només 746. En canvi, durant aquests mateixos anys s'havien exportat unes 200.000 lliures de seda, mentre s'importaven teixits en quantitats significatives.⁴⁹ Ara bé, com no podia deixar de succeir, aquesta renascuda activitat incidia també da-

45. J. CLAYBURN LA FORCE, *op. cit.*, pp. 32 ss., dona detalls, per exemple, sobre la vinguda de J. Rulière amb destinació a la manufactura de Talavera.

46. AGS, *Hacienda*, lligall 374-23. Juanini arribà a València l'any 1822 "por la casa Combé y C.^a, para construir las máquinas de su fábrica de seda de Vinalesa". Mantingué una gran activitat a València i sospito que fou ell, més que no pas Dupuy, qui instal·là, el 1827, la primera màquina de vapor per tòrcer seda, una màquina amb "extensión de 320 pies y 80 tornos".

47. D. C. COLEMAN, *op. cit.*, p. 104. Agraïxo al professor J. Nadal que em proporcionés aquesta informació, facilitant-me la consulta d'aquesta obra.

48. Pel que fa a Marsella, vegi's "Guía del Comercio" (6 d'abril i 11 de maig de 1842); pel que fa a Londres, "Boletín Enciclopédico de la Sociedad Económica de Amigos del País", III, p. 249.

49. P. MADOZ, *op. cit.*, vol. XV, p. 424.

munt la preocupació per la seda en tant que collita. Establir, per exemple, la comparació entre els rendiments obtinguts a l'horta de València amb els que donaven les rodalies de París, duia a resultats poc encoratjadors. Un bon coneixedor del problema assegurava que “en la apacible y deliciosa vega de Valencia [...] sacan los cosecheros *lo más* por término medio 72 libras de capullo de cada onza de labor, y en las márgenes del Sena se consiguen 135 libras, y hasta 170 *en establecimientos pequeños*, por ser más fáciles los minuciosos cuidados que son necesarios”.⁵⁰ En canvi, “nuestras sedas —diu el mateix autor— podrían competir por su clase y baratura en todos los mercados, y una cosecha mezquina hace casi insignificante el número de libras que se exporta. [Pero] el cultivo de las moreras y cria de gusanos se halla entre manos tan incapaces, que sólo el clima más benigno y la disposición natural del suelo más propicio, han podido sostener esta cosecha”. I afegeix una mica més endavant: “en ésto, como en todas las cosas, el mayor hacendado es el más influyente, el que debe dar el ejemplo, y ésto esencialmente ha faltado en España: los propietarios no han instruido a los pobres colonos, y éstos no hacen ni han hecho en sus hábitos inveterados la menor variación”.

Preocupacions semblants manifestava el comte de Ripalda, el qual informava a la Sociedad Económica de l'enorme interès que havia trobat en els seus viatges per França en tot el que es refereix a la seda. S'adonava que perfeccionaven les atencions i experiments per millorar contínuament la qualitat de la seda i incrementar-ne la producció. I això li feia pensar que “la seda de Valencia si no se trabaja con más esmero, perderá el crédito que le han dado las nuevas filaturas, y si los mercados se pueden proveer mejor en otra parte, tendremos que darla a vil precio, y el agricultor se retraerá de su ventajosa industria”.⁵¹ Malgrat tot, la conclusió a què arriba després d'aquestes consideracions no és precisament la que en podríem esperar: “Nosotros —afirma— no necesitamos de ingeniosos inventos, de caloríferos perfeccionados, de tanta economía, en fin, como en el norte. Un poco de cuidado bien entendido, menos trabajo del que se toma tal vez para echar a perder la cosecha, inteligencia en una palabra, y abundantes cosechas coronarán las fatigas del labrador”. Una actitud, d'altra banda, molt d'acord amb el seu parer que els agricultors del sud de França, per exemple, “tienen más que tomar de nuestra agricultura que nosotros de la suya”. I és que, en el fons, el comte de Ripalda estava també més preocupat pels filats. “Nosotros encontraremos más compradores de seda, mientras mejor la sepamos hilar, y cuanto más y mejor se venda, más productores habrá y más

⁵⁰. Santiago DUPUY, *Apuntes sobre la industria de la seda*, València, 1839, pp. vi-ix. Subratllat meu.

⁵¹. “Boletín Enciclopédico”, I, p. 9.

se perfeccionará la cria del gusano.” No tenia en compte, tanmateix, un factor que hipotecava la possibilitat que els filats valencians resultessin competitiu i per tant se n'incrementés la demanda. Segons argumentava Dupuy, aquests filats sortien més cars que a França fonamentalment per la dificultat de trobar combustible a bon preu, carestia que, amb tot, era “compensada con usura por el precio más barato a que sale el capullo”, cosa que podia explicar-se, al seu torn, pels baixos jornals pagats durant la collita.⁵²

De totes maneres, s'anava creant per a la seda una situació potencialment molt perillosa, perquè en la mesura que es diposites la confiança en la capacitat d'estímul que pogués provenir de la demanda exterior, se subordinava el futur al fet que aquesta no trobés en algun moment una font de proveïment més avantatjosa. I això és precisament el que començà a succeir des de la meitat dels anys cinquanta, circumstància que, a més, feien preveure les importacions britàniques de l'Índia.⁵³

Però a la meitat de segle, el sector seder valencià havia recuperat un cert dinamisme i semblava deixar definitivament enrera el record dels temps dolents de cinquanta anys abans; no era el moment del pessimisme, sinó el de l'optimisme, encara que molt aviat els fets s'encarreguessin de mostrar-ne el caràcter pírric. De moment, ressaltava més el fet que el cultiu de la seda augmentava, com la plantació de moreres. Començaven a difondre's els nous coneixements relatius a la instal·lació d'andanes més salubres i s'intentava posar en pràctica sistemes de cultius més racionals. Per altra part, hi havia ja quinze fàbriques de filatures, diverses d'elles dotades d'instal·lacions i màquines modernes, que comptaven amb més de deu mil torns, als quals podien sumar-se els antics de Vaucanson i els tradicionals del país, que encara utilitzaven els colliters, per més que s'estigués generalitzant també el costum de vendre el capoll a les filatures. Hi havia més de deu mil persones ocupades en aquestes operacions i llur producció superava el valor dels dos milions de rals.⁵⁴ Però no hi mancaven tampoc els punts negres. Gran part de la seda, afortunadament filada, era exportada, i després retornava manufacturada, la qual cosa posava de manifest l'endarreriment del teixit.⁵⁵ La majoria de les persones que treballaven en alguna de les múl-

52. “Boletín Enciclopédico”, II, pp. 266 ss.

53. A. URE, *op. cit.*, p. 638.

54. “Boletín Enciclopédico”, V, pp. 17 ss.; “Diario Mercantil” (31 de maig de 1850).

55. Endarreriment que es manifesta igualment quant al seu nivell d'organització. Quan ja existien veritables fàbriques de filatura, la de José Pastor, per exemple, que la Sociedad Económica considerava com a model, tenia 40 telers, però la majoria d'ells continuaven dispersos per les cases dels artesans. Vegi's “Boletín Enciclopédico”, II, p. 167. Un avantpassat seu, segurament el seu pare, “era uno de los principales fabricantes de seda de la ciudad de Valencia a fines del siglo XVIII. Tenía varias fábricas y ocupaba en su industria a más de dos mil obreros; mantenía un activo comercio con América y otros países; en género y comercio poseía sumas considerables. De éstas invirtió

tiples feines relacionades amb la seda, estaven encara més vinculades a l'agricultura que no pas a la indústria.⁵⁶ Predominaven, a desgrat de tot, els procediments rutinaris en la realització de la collita. I, en definitiva, la indústria de la seda presentava més aviat l'aspecte d'una indústria incipient, tot i la seva vella tradició, que es refeia d'una llarga malaltia.⁵⁷

És sobre aquest rerafons que, a partir de 1852, començà a incidir la crisi de la pebrina, agreujada en les seves conseqüències socials quan, a l'estiu de 1854, s'abaté damunt la ciutat una epidèmia de còlera. El 1860, la secció sedera de la Comisión de Agricultura de la Sociedad Económica informava, després d'haver recopilat notícies procedents de tot el País: "Desde 1852 empezó a notarse la enfermedad y fue declinando la cosecha en los años subsiguientes, con descenso en buena, semibuena, mediana, casi mala y malísima en 1857, en que fue totalmente perdida; adquiridas semillas de procedencias libres de la enfermedad, mejoró en 1858, de modo que se consideró como una cuarta parte de la producción; en el pasado 1859, como cuarta y media, y en el presente no llega a mediana".⁵⁸ Crec que aquesta subtil gradació d'adjectius resumeix la situació perfectament. Després, cada collita era esperada amb més ansietat que no pas la precedent. Els començaments del cicle vegetatiu dels cucs es presentaven sovint amb perspectives prometedores. Però la desagradable realitat acabava sempre per imposar-se. El 1861, per exemple, la collita només arribà a ésser un 18 o un 20 per cent d'una collita regular. El 1863 es collí una quarta part d'una collita normal. El 1864, després de falses esperances forjades en alguns punts, la collita fou

más de 100.000 libras en la tierra, y esto, unido a otros méritos que expresó, le inclinó a solicitar del monarca el título de marqués en 1796" (citada per M. ARDIT, *Revolución burguesa y revuelta campesina. País valenciano, 1789-1840*, València, 1974, tesi doctoral, inèdita). En efecte, aquest Félix Pastor es convertí en el marqués de San Joaquín, i un dels socis prominents de la Sociedad Económica. El 1798, amb ocasió de paralitzar-se quasi del tot la fabricació a València, per les males collites, fou un dels pocs que es comprometeren a mantenir en funcionament els seus telers, i fins n'hi afegí algun més (ASE, c-28, lligall III, núm. 2). La trajectòria de F. Pastor sembla tot un símbol del context social valencià en el que es refereix a la seva classe dominant.

56. "Boletín Enciclopédico", V, pp. 17 ss.

57. Dues notícies suplementàries que defineixen la situació. Primera: "La plaza de Valencia no puede considerarse sino como de consumo; sus operaciones son de muy poca importancia en el descuento de letras, porque los que se verifican a plazo fijo son muy mal recibidos en la generalidad de las transacciones, y las secundarias con garantías, así como los préstamos a que la sucursal pudiera dedicarse, se realizarían casi exclusivamente al artículo de sedas en rama, torcidas, o hiladas, que [...] serían insignificantes [...] para el establecimiento de un banco" (Archivo del Banco de España, lligall 1.030). Carta de la firma Miranda e Hijo, comissionada a València del Banco Español de San Fernando a l'Excm. Sr. Governador del Banc sobre la conveniència de crear una sucursal d'aquest a València, datada el 29 de març de 1830.

Segona, aquesta vegada de l'agost de 1858: "[En esta plaza] no son bien conocidas estas operaciones [de descuento] y hasta carecen de regularización las fórmulas mercantiles, particularmente entre el comercio de sedería" (*Ibid.*; subratllats meus). Agraeixo a Clementina Ródenas aquestes referències.

58. ASE, any 1860. *Agricultura. Secc. sedera*. Sense classificar.

més escassa i de pitjor qualitat que no pas la de l'any anterior. El 1865 la collita resultà, després d'uns començaments prometedors, molt escassa, no sols pel mal resultat en l'avivament dels cucs, sinó també perquè s'advertí clarament que ja eren molts els llauradors que s'havien abstingut d'avivar llavor aquell any. I el 1866, el butlletí de la Sociedad Valenciana de Agricultura explicava que "renunciamos a hablar de las sedas, porque esta producción, que siempre había sido importante en Valencia, *casi ha desaparecido*". De la collita de seda no en restava, en efecte, sinó "el pago de la contribución, sin haber obtenido la baja del cupo por este concepto".⁵⁹ Quan l'unça de llavor d'Itàlia, que suposaven no contaminada per la malaltia, costava 28 rals, la Sociedad Económica dubtava sobre la conveniència d'importar-la, ja que els llauradors possiblement no s'hi interessarien perquè "puede no resultarles fácil [la seva adquisició]".⁶⁰ Això s'esdevenia el 1854; però deu anys més tard l'unça de llavor costava 90 rals i més i tot. Podem imaginar el que succeïa? Hi hagué qui es llançà al canvi, ni més ni menys, "cambiando una onza de simiente por un gallo o una gallina".⁶¹ La crisi de la sericultura fou pràcticament total i els seus efectes es propagaren tant al sector industrial com a l'agrícola. Pel que fa a aquest darrer, la collita de seda representava uns 16 milions de rals anuals en la contribució de la província, i la seva desaparició col·locà els llauradors en una situació anguniosa, empenyent-los tant a cercar conreus més remuneradors com a pressionar per obtenir la reducció en la quantia de les rendes que havien de satisfer als propietaris, reduccions que en alguns pobles de la Ribera arribaren fins al 25 per cent, i en altres fins al 50 per cent.⁶² A partir de 1870, la decadència sericícola s'accelerà vertiginosament; fenomen que afectà igualment Múrcia, l'altra gran zona productora:

QUADRE 5

Producció de seda a València i Múrcia (en kg)

	1870	1875	1876
València	300.000	115.000	82.000
Múrcia	130.000	31.000	27.000

FONT: cf. n. 63.

59. AISE, any 1861. *Agricultura. Secc. sedera*, s. c.; *ibid.*, 1863/I; "La Agricultura Valenciana" (24 de maig de 1864, 8 de juny de 1865, 8 de gener de 1866 [subratllat meu], 8 de febrer de 1865).

60. AISE, any 1854. *Agricultura*, s. c.

61. "La Agricultura Valenciana" (24 de març de 1864).

62. *Ibid.* (24 de febrer de 1865).

63. Pel que fa a 1870, R. ESPEJO Y BECERRA, *Tratado completo de sericultura*,

L'evolució dels preus nominals de la seda reflecteix la nova situació a què la crisi estava donant lloc, encara que en principi el seu creixement sigui menys espectacular del que podríem pensar:

QUADRE 6

Preus nominals de la seda filador i filadora, 1840-1859
(Rs./lliura)

Anys	Filador	Filadora	Anys	Filador	Filadora
1840	45,3	40,7	1850	56,5	48,9
1841	43,0	37,6	1851	63,8	56,8
1842	39,6	37,5	1852	62,4	51,0
1843	37,3	32,5	1853	64,3	59,5
1844	46,8	40,3	1854	74,9	75,0
1845	41,0	38,5	1855	72,4	69,3
1846	44,5	46,0	1856	95,1	85,6
1847	54,0	53,5	1857	104,9	94,3
1848	41,0	38,0	1858	—	—
1849	46,0	42,5	1859	83,1 *	77,7 *

FONT: "Diario Mercantil".

* Un sol trimestre.

Amb tot, això representa passar de l'índex 100 el 1840 a l'índex 231,5 per a la seda filador i al 234 per a la filadora el 1857. Això no obstant, convé no oblidar que les fluctuacions estacionals durant un any de collita normal presenten un perfil en què els valors més alts s'aconsegueixen pels mesos d'hivern, i inicien el descens aproximadament a mitjan abril, tendència que s'accentua durant els mesos de maig i juny, i comença des del juliol, de primer suaument i en arribar la tardor amb més rapidesa, un ascens que torna a situar les cotitzacions a nivells similars als del punt de partida. Malgrat tot, aproximadament des de 1850, la situació descrita s'inverteix, i en arribar els mesos de la collita s'aconsegueixen els valors màxims, que baixen després durant els mesos de tardor i hivern. L'observació d'aquest comportament sembla un indicatiu clar que denota la presència crònica d'unes circumstàncies anormals. Però hi ha un altre factor que també ha d'ésser ponderat, i és el fet que els preus no es formen tan sols en funció de l'abundància o escassetat de la collita, sinó

que comprende la historia y estadística, Madrid, 1874; la resta, R. MELGARES, *Memoria sobre el estado de la industria sericícola en España*, Madrid, 1833. Per la seva part, l'*Enciclopedia Italiana*, veu *seta*, i per al període 1871-1880, atribueix a Espanya una producció mitjana anual d'uns cent mil kg.

tenint en compte la qualitat dels capolls, la quantitat de seda que puguin contenir. I pot donar-se el cas —de fet es donà, realment— que, fins havent-hi collites molt curtes, els preus es mantingueren relativament baixos perquè cap filador no tenia interès a comprar un producte de mala qualitat. En altres ocasions, l'oferta és pràcticament inexistent i les operacions de compra-venda queden paralitzades perquè el colliter reserva la major part de la seva collita per a llavor de la vinent. Finalment, també cal valorar la circumstància que foren fetes importacions de seda en floca per palliar l'escassetat.⁶⁴ Crec que tots aquests factors contribueixen a encobrir d'alguna forma la nitidesa amb què els preus podrien expressar el desenvolupament de la situació.

Els efectes de la crisi foren també demolidors en la sederia. El 1860 l'Art major resumia així el panorama: "Nuestro mercado, abundante en sedas de excelente calidad, cuyos precios no se hallaban ordinariamente muy elevados, nos sostenía en la competencia, si no en la calidad de los géneros, en la diferencia sensible de los precios. [...] Pero la exportación [*sic*] de las sedas hiladas y del capullo es tal, que la mayoría de las fábricas dedicadas a la filatura, *trabajan con exclusivo destino para el extranjero*: un dato reciente bastará para dar a conocer el estado de nuestra fabricación: en el presente año se calcula en cincuenta millones de reales el valor del capullo comprado; atendida nuestra fabricación, se puede asegurar que las cuatro quintas partes de nuestra cosecha pasan al extranjero, sin haber dejado producto más que al colono y alguna parte al hilandero".⁶⁵ En veure's privada de la primera matèria, la filatura s'esfondrà bastant de pressa. El 1863, per exemple, la Sociedad Económica informava al cònsol de França que aquell any no havien funcionat, ja, sinó set filatures i, en realitat, una de sola hauria pogut fer la producció de totes.⁶⁶ El teixit intentà d'afrontar la situació cobrint les seves necessitats mitjançant la importació, per a la qual cosa insistí una vegada i altra en la conveniència que fossin rebaixats els drets aranzelaris de la seda.⁶⁷ Amb tot, a finals dels anys seixanta, ni un sector ni altre no tenien ja gaires forces, i les poques que encara quedaven en la sericicultura prosseguien amb la tradició exportadora, segons reflecteix el quadre següent:

64. "La insuficiencia de las cosechas de seda durante dos años [es refereix a 1854 i 1855] ha obligado a las fábricas de este país a proveerse en el extranjero de seda cruda, que la provincia de Valencia había proporcionado hasta entonces a nuestras fábricas de Lyon y Nîmes" (*Movimiento comercial de Valencia*, a "Annuaire de l'Economie Politique" [1858], p. 317). Segons l'"Anuario Estadístico de España", entre 1856 i 1860 hom importà 1.240.048 lliures de seda (una lliura castellana = 460 g). De moment no puc precisar la part que en correspongué a València.

65. ASE, any 1860, *Agricultura. Petición del Colegio del Arte mayor a la Reina Isabel II*. També se'n conserva un exemplar a l'AAMS, arm. IV, div. IV, varios-III.

66. ASE, any 1865. Papers sense classificar.

67. "Diario Mercantil" (26 de maig de 1856); ASE, any 1858. *Agricultura*; i també nota 64.

QUADRE 7

Moviment comercial de la seda al port de València
(en kg)

		1866	1867	1868
<i>Comerç de cabotatge</i>				
A) Entrades				
	Seda	3.119	2.186	877
	Teixits	4.149	2.643	518
B) Sortides				
	Seda	24.955	31.634	7.315
	Teixits	15.236	11.203	7.443
<i>Comerç amb l'estranger</i>				
A) Importació				
	Seda	33.623	27.948	18.984
	Teixits	4.354	4.271	4.124
B) Exportació				
	Seda	9.245	13.511	51.236
	Teixits	—	—	—

FONT: "La Agricultura Valenciana" (24 de febrer de 1869).

Per acabar, em sembla convenient establir un contrapunt que considero bastant revelador. L'any 1791 hom podia llegir al *Diario de Valencia*: "La felicidad de un país pende de la agricultura, de las artes y del comercio; mas es muy facil probar que a la primera se debe la preferencia. Para que puedan florecer las artes y el comercio, se necesita ante todo que haya una población numerosa; y mal podrá haberla sin que esté pujante la agricultura, que es la más sólida base sobre que se funda". El 1829, Merelo i Sayró, un dels pocs economistes valencians que es preocupà per la qüestió sedera, davant la generalització de la idea segons la qual la terra és el primer element de la riquesa de les nacions, es creia obligat a demostrar "que el fomento de la fábrica, no sólo no es perjudicial al de nuestra agricultura, sino que concurre a favorecerle". L'any 1855, el secretari de la Sociedad Económica afirmava: "Si la agricultura es conocidamente uno de los manantiales de la riqueza y prosperidad pública, lo es, puede decirse sin peligro a equivocarse, el único y casi exclusivo de esta provincia".⁶⁸

68. "Diario de Valencia" (31 de maig de 1791); G. MERELO Y SAYRÓ, *Memo-ria [...] sobre la decadencia de las fábricas de seda*, p. 55; ASE, *Extracto de las actas*, Memoria de 1855.

IV

Que la indústria sedera no és una indústria purament marginal o residual és una cosa que els casos de Lió o del nord d'Itàlia semblen confirmar plenament. Per altra part, com deia Beccaria, de la seda "vemós surgir una multitud de artes".⁶⁹ És a dir, no resulta desenraonat de pensar que, en el cas de València, la seda hauria pogut ésser un fonament adequat per a la seva industrialització. No obstant això, cap dels dos camins que hem apuntat no arribà a consolidar-se.

La indústria de la seda és una de les que requereix un procés més intens de divisió tècnica del treball. I, almenys pel que fa al torçat, una de les primeres a introduir també la divisió social del treball. Però al mateix temps, és un dels prototipus de la indústria de luxe, estretament vinculada a les pautes de consum de sectors socials quantitativament restringits, i geogràficament localitzats. Per tant, la seva distribució condicionarà en alguna mesura el seu procés de producció. L'alta taxa del valor afegit en les manufactures de seda contribuï a empènyer-ne la localització als àmbits rurals, amb la qual cosa es pretenia, per una part, el baix cost de la força de treball i, per altra, evadir-se de les restriccions gremials. Finalment, tampoc no podem oblidar que la mateixa naturalesa de la fibra no la fa susceptible d'afrontar amb facilitat el procés de mecanització de la producció.⁷⁰

Una altra situació enterament distinta és la que podem contemplar si detenim la nostra atenció en la producció de la primera matèria. En aquest sentit cal destacar, em sembla, dos aspectes. Per una part, el que es refereix a les condicions naturals òptimes per a l'obtenció de la collita; per altra, examinar si l'operació del filat apareix incorporada a les feines del colliter, i llavors constitueix l'última fase dels treballs pròpiament agrícoles, o bé si és possible considerar-la com una indústria rural, és a dir, si el camperol, quan ven la collita, la ven ja semielaborada o no; perquè en aquest segon supòsit, encara que sigui la mateixa família camperola que fli, ho fa en tant que força de treball d'un negociant aliè a la realització de la collita.

Aquestes observacions són, al contrari del que podria semblar, molt més que no pas mera casuística i serveixen per posar de manifest l'extraordinària complexitat típica de la seda, per tants conceptes tan difícil d'encaixar en els models habituals d'altres indústries tèxtils. En el cas

69. Citat per Ernest LLUCH, *Pensamiento económico e industrialización sedera valenciana (1740-1840)*, València, 1974, p. 85.

70. C. PONI, "Archéologie de la Fabrique: La diffusion des moulins à soie 'alla Bolognese' dans les États Vénitiens du xvie au xviiie siècles", *L'industrialisation en Europe au XIXe siècle. Cartographie et typologie*, París, CNRS, 1972, pp. 401 ss.; W. SOMBART, *Lujo y capitalismo*, Madrid, 1965³, especialment cap. V, i en particular pp. 178 ss.; J. VASCHALDE, *op. cit.*, pp. 19 ss.; A. URE, *op. cit.*, cap. VI, pp. 229 ss.

concret de València, encara tenen més importància, atès que, com hem dit més amunt, partim d'una situació en la qual, almenys a mitjan segle XVIII, coincideixen en l'espai i en el temps totes dues alternatives, fabricació i producció de la primera matèria, cosa no pas certa, en línies generals, ni per a França, on sempre tingué una importància més acusada la primera d'elles, ni per a Itàlia, on predominà la segona.

Tenint en compte el que antecedeix, podem comprendre millor una sèrie de peculiaritats valencianes que ens ajuden a explicar les seves limitacions. Per exemple, tot el relatiu a la geografia de la morera. Encara que el seu conreu estigué amplament generalitzat arreu del país, foren les zones regades del Palància, del Túria i del Xúquer les que principalment el polaritzaren. Amb tot, Guenau explica que "la morera dels pujols i muntanyes és preferida a la dels plans [perquè] té una fulla menys aquosa i més nutritiva. La cria del cuc de seda hom la pot practicar tan bé o millor a les muntanyes que als plans".⁷¹ Fou aquesta precisament la distribució que prevalgué al nord d'Itàlia.⁷² I el mateix autor puntualitza més endavant: "Perquè la sericicultura pugui existir o mantenir-se, cal que no sofreixi la competència d'altres ocupacions, agrícoles o industrials, més lucratives [...]. [Per això] la vinya ha estat anomenada justament la 'germana enemiga' de la seda".⁷³ Això és el que s'esdevingué al Midi, o a València amb els cítrics i l'arròs.⁷⁴ Per altra part, el professor Lluch, en estudiar "un modelo de acumulación previa del capital industrial sedero", ha posat en relleu que, en el cas de la Lombardia, per damunt de matisos diferents segons els diversos economistes, tots vénen a coincidir en un punt: la necessitat de transformacions en l'estructura agrària, la lluita contra els béns vinculats, la llibertat de terres. "En definitiva, la suma de libre mercado de productos agrarios de exportación y el libre mercado de transmisión de tierras, [...] será idéntica a la reforma agraria."⁷⁵ En canvi, no fa ni falta recordar, en el cas de València, el pes enorme del poder senyorial, que féu del camp valencià un dels més fermes reductes de la reacció feudal i, per consegüent, un dels focus de malestar i revolta endèmica més acusats.⁷⁶

En un altre ordre de coses, sabem que el *putting-out* es desenrotllà més precisament en aquelles àrees on la naturalesa del sòl o les condicions climàtiques feien més difícil una especialització agrícola,⁷⁷ però,

71. L. GUENAU, *Lyon et le commerce de la soie*, Lió, 1923, reimprès a Nova York, 1973, p. 21.

72. K. R. GREENFIELD, *op. cit.*, p. 65.

73. L. GUENAU, *op. cit.*, p. 26.

74. "Boletín Enciclopédico", vol. III, pp. 266 ss.

75. Ernest LLUCH, *op. cit.*, p. 89; L. GUENAU, *op. cit.*, p. 26.

76. Vegi's la tesi de M. ARDIT, citada anteriorment.

77. D'entre l'abundant bibliografia que podríem citar pel que fa al cas, assenyalarem únicament E. L. JONES, "Los orígenes agrícolas de la industria", *Agricultura y desarrollo del capitalismo*, Madrid, 1974, pp. 303-341, i R. ARACIL - M. GARCIA BONAFÉ, *La industrialització al País Valencià. El cas d'Alcoi*, València, 1974.

per contrast, no ignorem pas que no fou aquest el cas de l'horta de València. En el cas de Lió, es veu ben clara la resistència oposada a les reglamentacions gremials, però en el de València, l'Art major procurà sempre exercir un control rigorós, no ja sobre els telers de la ciutat, sinó fins i tot sobre els que hi havia en altres indrets.⁷⁸ A Lió, els *marchands de soie - banquiers* estaven estretament vinculats a la "fàbrica", dominant-la; a Itàlia, Carlo Cattaneo era "partidari de fomentar que els comerciants fossin lombards i no pas estrangers", mentre que a València era precisament aquesta la situació dominant. Finalment, hem de recordar també el que, pel que fa al luxe, deia un economista italià: "L'experiència ensenya que les virtuts socials [...], la perfecció de les arts, l'esplendor de les nacions, el conreu dels enginyers, han anat creixent sempre amb el luxe". Però a València opinaven, al contrari, que "el lujo no hace otra cosa que sustituir á los gastos de consumos provechosos los de consumos inútiles".⁷⁹

En definitiva, doncs, crec poder afirmar que les condicions socials sota les quals tingué lloc el desenrotllament de la sericicultura valenciana, lluny de proporcionar economies externes a la sederia local, coadjuvaren al fet que aquestes empreses es convertissin en extramarginals, al mateix temps que vinculaven estretament la producció de la seda a les expectatives procedents del sector exterior. A mesura que aquesta demanda augmentà, la producció sedera de València tendí a configurar-se cada vegada més com a exportadora de primera matèria semielaborada, amb destinació als mercats estrangers. L'impuls en aquesta direcció resultà tan fort que fins permeté d'accelerar el procés de divisió del treball, encoratjant la creació d'empreses destinades a la filatura. No obstant això, les accions empreses a fi d'obtenir la millora d'aquesta són degudes en la major part a la vinculació d'interessos francesos en el dit sector, més que no pas a l'impuls d'iniciatives autòctones.

Si es consumava la transició des de l'alternativa d'una indústria tèxtil qualificada a la d'una indústria consistent es la semielaboració de la primera matèria amb destinació a l'exportació, i si, en última instància, la vinculació de València amb el mercat europeu es feia des d'una producció agrícola, la dita transició arribava excessivament tard. La teoria dels costos comparatius havia de jugar selectivament a favor del nord d'Itàlia, cosa que equivalia a assentar les bases d'una reconversió productiva del camp valencià i, en definitiva, a donar una orientació decididament agrària al futur creixement econòmic del país.

78. J. DENIAU, *op. cit.*, p. 86; AGS, *Hacienda*, lligall 363-32.

79. Ernest LLUCH, *op. cit.*, p. 87; ASE, *Extracto de las actas*, IX (1826), p. 39.